

Berkes Tamás

Riedl Szende prágai évei (1854–1860)

Gál Jenő barátom emlékére

Riedl Szende prágai évei (1854–1860)

2023 októberében, Riedl Szende (1831–1873) halálának 150. évfordulóján került sor arra a temetői megemlékezésre, amely a tudós nyelvész és irodalmár – s fia, a jeles pozitivistá irodalomtudós, Riedl Frigyes (1856–1921) – felújított síremléke előtt tisztelgett. Ez az esemény kínálja föl az alkalmat, hogy közelebről szemügyre vegyük az idősebb Riedl szerepét a cseh–magyar (s általában a szláv–magyar) irodalmi és tudományos kapcsolatok kiépítésében, ápolásában. A magyar bohemisztika egyik régi nagy témájáról van szó, amelyet a korábbi évtizedekben már többen kutattak, de számos részlete még tisztázásra vár.¹

Nagy vonalakban eddig is tudni lehetett, hogy Riedl Szende 1854-ben elsőként elnyerte a prágai egyetemen létesített magyar tanszék nyelvtanári állását, s a cseh fővárosban eltöltött hat éve során kivételesen gazdag irodalmi és tudományos közvetítő tevékenységet végzett. Magyarra fordította a szláv költői hősepika klasszikus műveit: a Dvůr Králové-i és Zelená Hora-i kéziratok (Rukopis královédvorský és a Rukopis zelenohorský, a továbbiakban: RKZ) teljes anyagát, valamint az óorosz Igor-éneket. Emellett rendszeres munkatársa volt az Ignác Jan Hanuš által szerkesztett *Kritische Blätter für Literatur und Kunst* című folyóiratnak (1857–1858), s Prágában egyszemélyes magyar nyelvű folyóiratot is kiadott (*Irodalmi lapok*, 1860). Egyebek mellett tanítványainak magyar olvasókönyvet és német nyelvű magyar irodalmi antológiát adott ki, Bécsben nyelvészeti szakkikkeket és magyar nyelvtant (*Magyarische Grammatik*) publikált.²

Honnét jött ez a huszonhárom éves fiatalember, aki Prágában töltötte életének legsikeresebb éveit? Mi motiválta arra, hogy nyelvoktatói feladatát meglepően gazdag irodalmi közvetítő tevékenységgel töltsön meg? Ezek a kérdések visszavezetnek az 1848 előtti felső-magyarországi városi környezetbe, ahol az 1844-ig hivatalos latin mellett három élő nyelv váltakozott és egészítette ki egymást a mindennapi

¹ A mértékadó régi szakirodalomból az alábbi, eredeti kutatáson alapuló művek érdemelnek kiemlést: SAS ANDOR: *Riedl Szende hírvérsi kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában (1854–1860)*. Bratislava–Pozsony: Slovenská Grafia, 1937; KEMÉNY G. GÁBOR: „Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért”. [1950] In: UŐ.: *Kapcsolatok vonzásában*. Bratislava: Madách, 1977. 70–99; ZUZANA ADAMOVIČ: „Szende Riedl, ústřední postava česko-maďarských literárních vztahů v padesátých letech minulého století”; *Slavia* 1958 (27), 273–287; RICHARD PRAŽÁK: „Češi a Maďaři v nerudovské Praze“. In: Karel Krejčí (ed.): *Z doby Nerudovy*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1958. 45–70; KEMÉNY G. GÁBOR: „Új kutatási eredmények és további nyitott kérdések Riedl Szende prágai időszakában (1854–1860)”. In: Gyivicsán Anna (szerk.): *Tanulmányok Dobossy László 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szláv Filológiai Tanszék, 1980. 87–95.

² Életrajzi adatok és válogatott bibliográfia: SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. XI. Budapest: Hornyánszky, 1906. 980–985; JIŘÍ JANUŠKA (ed.): *Česko-maďarské ob(z)ory. Kapitoly z dějin česko-maďarských univerzitních vztahů*. Praha: Karolinum, 2018: 251–258.

életben. Ám a viszonylag békés szlovák–német–magyar többnyelvűség közege önmagában nem magyarázza meg Riedl Szende kirobbanó kulturális aktivitását, kellett hozzá a tehetség, az ambíció és az önálló értelmiségi életforma megteremtésének igénye.

Atyja német eredetű besztercebányai (ma Banská Bystrica) kamarai hivatalnok volt, aki fiát eredetileg papnak szánta, ezért a szokatlan „Mansvetus Anselmus” névre kereszteltette. (Riedl a későbbiekben magyarul a Szende, német vagy cseh nyelvi környezetben a Mansvet, Mansuet, Manswed keresztnévet használta.) A város ekkor egyértelműen szlovák többségű volt, de a vezető réteget a német nyelvű patrícius polgárság alkotta.³ Nem tudjuk, de elképzelhető, hogy a gyermek Riedl korán elhalt édesanyja (Lipták Teréz) szlovák háttérű családból jött, de az otthoni elsődleges beszélt nyelv minden bizonnyal a német volt. A fiú magyar iskolába járt, mert a helyi főgimnáziumban 1844-től 1850-ig a magyar lett a elsődleges tanítási nyelv (bár az oktatás során segédnyelvként használhatták a németet, esetleg a szlovákot is).⁴

Amikor 1847-ben befejezte a gimnáziumot, apja kívánságának megfelelően egyházi pályára lépett: „felsőbb tanulmányait Pozsonyban és Nagyszombatban folytatta, s Németországban bölcseltdoktori rangot nyert”.⁵ Erről az időszakról kevés pontos információval rendelkezünk, de annyi bizonyos, hogy Riedl 1850-től ismét Besztercebányán van, ahol a tekintélyes Szumrák családnál nevelői állást vállal. Itt beleszeret tanítványának nővérébe, akinél viszonzásra talál, ezért lemond a papi hivatásról, de „a család a vagyontalan, bizonytalan jövőjű fiatal embertől megtagadta a leány kezét”.⁶ A Szumrák familia a város legtektélyesebb, szlovák származású, ám német nyelvű családjai közé tartozott; 1848-ban Paul Emil Szumrákot a város polgármesterévé választották, de nem léphetett hivatalba, mert nem tudott magyarul.⁷ Riedl egy német nyelvű, fájdalomtól fűtött verskötetel reagált a helyzetre,⁸ de mint a Szumrák család nevelője, bejáratos lett az orosz Bagréeff-Speransky író nő bécsi szalonjába, ahol megismerkedett Franz Grillparzerrel, a neves osztrák drámaíróval, aki nemcsak elismerte a fiatalember költői tehetségét, de pártfogásába is vette, hogy megfelelő polgári foglalkozást találjon. Grillparzer mutatta be a szalonban időnként megforduló Leo (Lev) Thun grófnak, vallás- és közoktatásügyi miniszternek, aki az 1840-es években még a cseh nemzeti mozgalom nagy reménysége volt, de az abszolutizmus idején a bécsi kormányhoz szegődve liberális oktatási reformokkal kísérletezett. Thun 1852-ben kinevezte Riedl Szendét a lőcsei

³ BÓNA László: „Besztercebánya etnikai változásai a 19. század közepéig”. In: *Konferenciák, műhelybeszélgetések X.* (Szerk.: Rakita Eszter) Eger: Liceum, 2015: 43–63.

⁴ Uo.: 55–56.

⁵ SZINNYEI 1906: 980.

⁶ DR. CS. K.: „Riedl Szende (1831–1873)”. *Vasárnapi Újság* 1873 (20) 44: 526.

⁷ BÓNA 2015: 57.

⁸ Manswed RIEDL: *Wehmut's Klänge. Poetische Versuche.* Neusohl [Besztercebánya]: Phil. Machold, 1852.

állami gimnázium helyettes tanárává, s reá hárult a prágai kinevezésben is a végső döntés. 1855-ben, első prágai éve után Riedl ismét Besztercebányára sietett, hogy feleségül kérje Szumrák Júliát, s „... a szülők látva a szeretők kitartását, most nem tagadták meg beleegyezésüket”.⁹

A prágai állást tizennyolc jelentkező közül pályázaton nyerte el, amelyben figyelembe vették addigi oktatói tevékenységét, német és „szláv” nyelvtudását, valamint nyelvtudományi pályakezdését is.¹⁰ Riedl visszaemlékezése szerint a prágai magyar tanszék felállítását August Schleicher, az összehasonlító nyelvészet prágai professzora kezdeményezte „tiszán tudományos célokból”, mert úgy ítélte meg, hogy a magyar nyelv (s általában az altáji nyelvek) tanulmányozása új eredményeket ígér a nemzetközi nyelvtudomány számára.¹¹ Ettől eltérő indoklás olvas-

ható Thun miniszternek a császárhoz intézett felterjesztésében, amely a Magyarországra küldendő állami hivatalnokok képzésére hivatkozik.¹² A Magyar Tudományos Akadémián később Schleicherről tartott emlékbeszédében Riedl maga is elárulta, hogy a prágai állás elnyerésében segítségére volt Franz Grillparzer, aki Thun gróf pártfogásába ajánlotta.¹³

A magyar fiatalember Prágában jól beilleszkedett az egyetemi életbe, nem restelt bejárni Schleicher óráira, élénk kapcsolatot alakított ki cseh és prágai német tudósokkal, akik egyenrangú partnereként kezelték. A tanrendek tanúsága szerint magyar nyelvtant és magyar üzleti stílust oktatott, de olyan szaktárgyakat is előadott, amelyeket csak docensek vagy professzorok szoktak tanítani: magyar–finn nyelvrokonság, értekezések az ural–altáji nyelvekről, magyar

A Királyudvari Kézirat belső címlapja

⁹ DR. CS. K. 1873: 526.

¹⁰ A pályázat menetét, a kinevezés körülményeit új források alapján részletesen feltárta: Jiří JANUŠKA – Petr PIŠA: „A prágai egyetem első magyar tanszékének alapítása, működése és megszűnése az 1850-es években”. *Századok* 2018: 656–662.

¹¹ RIEDL Szende: „Emlékbeszéd Schleicher Ágost külső tag felett”. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, 1873, 7: 4–5.

¹² Jiří JANUŠKA – Petr PIŠA 2018: 655.

¹³ RIEDL 1873: 4.

irodalom és magyar mitológia stb.¹⁴ Feltehetően az egyetemen került kapcsolatba Václav Hankával is, akinek ösztönzésére lefordította az RKZ teljes anyagát, amely Prágában Hanka saját kiadásában jelent meg magyarul 1856-ban.¹⁵

Riedl fordítása a stílus és a prozódia megválasztása szempontjából is üttörő vállalkozás volt, ami nem csekély nehézséggel járt. A kötet előszavában Riedl elbeszéli, hogy kezdetben szabad átdolgozást tervezett, de Hanka tanácsára megváltoztatta szándékát és formahű fordítással próbálkozott:

„Azon roppant különbség, mely a cseh és a magyar nyelv között fennáll, s íme a két nemzet gondolkozásmódja és irodalmi műveiből is szembetűnik, valamint az ezen költeményekben uralkodó sajátos hangarány, amely a mai hangmérték szigorú szabályait nem ismerte, s bizonyára a nép és nyelve természetében gyökerező ösztönön alapult, kezdetben arra határoztak engem, hogy hű fordítás helyett inkább szabad átdolgozást törekedjem adni. Minthogy azonban ily eljárás által azon sajátságos ősrégi színezet, mely ezen költemények legkitűnőbb díszét képezi, szükségképpen elsimíttatnék; a fent nevezett tudós felfedező úr tanácsára a munka folyamán szándékomat megváltoztattam, s az eredetiből kivethető szellemet és kifejezésmódot lehető hűséggel megtartva, ehhez hajlékony nyelvünket is alkalmazni iparkodtam; ami, úgy remélem, a fordításban itt-ott talán erőltetettnek látszó kifejezéseket a szakértők előtt igazolni fogja.”¹⁶

Riedl fordításait a maga korában nem, csak a huszadik századi szakirodalom elemezte. Az archaizált stílusú szöveg a mai magyar olvasó számára sok helyütt idegenül cseng, de a korabeli kontextusban a fordító megoldásai funkcionális szempontból nem tekinthetők elhibázottnak. Sas Andor, Riedl monográfusa esztétikai szempontból fogalmaz meg kritikát, de nem a fordítást, hanem az eredeti művet értékeli le: „Nem Riedl hibája, ha a fordításban nem tudja pótolni azt, ami az eredetiben is hiányzik: az ösköltészet, a népies epika realizmusát. A magyar tolmácsoláson is érzik a környezetrajz kulisszaszerűsége, a harci motívumok túlzásának és ismétlődésének unalma, s a jellemrajz teljes hiánya”.¹⁷ Ehhez azt lehetne

¹⁴ JANUŠKA – PIŠA 2018: 662.

¹⁵ *A királyudvari kézirat, költemények a csehek hőskorából*. Magyarította RIEDL Szende. Kiadja Hanka Venczel. Prága, 1856.

A kiadvány belső címlapján az 1856-os év szerepel, a külső borító viszont az 1857-es évet tünteti fel. Richard Pražák tisztázta, hogy a tényleges megjelenést az előbbi évszám rögzíti. Ezt bizonyítva Pražák idézi Riedl 1856. július 1-jei cseh nyelvű levelét, amelyben recenziós példányokat kér Hankától, hogy az RKZ fordítását elküldhesse a magyarországi folyóiratok számára. Érdekessége a levélnek, hogy jól érzékelteti Riedl cseh nyelvtudását: „Urozený pane! Jsa řádným dopisovatelem nejmětší části maďarských časopisů rád bych svůj překlad Královorského rukopisu vydavatelům, jimž právě píši, poslal, aby o něm promluvil. Poněvadž jsem ono, dle časopisů již vyšlé dílo v knihkupectví nadarmo hledal, jsem tak smělý, Vaši Urozenost nejuctivěji prosit, by ste mi ráčil několik výtisků k tomu cíli nejlaskavěji poslati. S nejmětší uctivostí poslušný služebník Mansvet Riedl, učitel maďarského jazyka.” (PRAŽÁK 1958: 53; SAS 1937: 49–50.)

¹⁶ RIEDL 1856: 4–5.

¹⁷ SAS 1937: 19.

hozzáfűzni, hogy Sas véleménye már annak tudatában fogalmazódott meg, hogy az RKZ nem a korai középkor terméke, hanem Hanka és társai boszorkánykonyhájában készült. Ha ősi emlékként tekintett volna a szövegre, bizonyára nem az esztétikai kritika vezette volna a tollát. Richard Pražák, a cseh–magyar irodalmi kapcsolattörténet kutatója az alábbiak szerint értékeli Riedl fordítását:

„Maga a fordítás egyenetlen. Néhány epikus költemény (pl. Oldřich a Boleslav, Ludiše a Libor, Zbyhoň) fordítása nehézkesnek látszik, viszont teljes mértékben sikerült Riedlnek a Beneš Hermanóv izgatott ritmusát s a Jaroslav epikus fenségét visszaadnia. Riedl fordítása különösen ott hat jól, ahol a magyar tömörség jól illeszkedik az eredetihez, mint pl. a Pod Vyšehradem vagy a Čestmír a Vlaslav c. költeményben. A lírai versek közül a népdalutánzatok (Žežulice – Kakuk; Opuštená – Az elhagyott lány) sikerültek Riedlnek a legjobban”.¹⁸

A fordításnak a korabeli magyar környezetben nem volt számottevő visszhangja, de van egy jelentős kivétel, amely messzebb vezet, mint a költemények pusztá regisztrációja és értékelése. Arany János nem csak olvasta a fordítást, hanem az RKZ kapcsán egy olyan fontos tanulmányt is készült írni róla, amely szorosan kapcsolódik a magyar nemzeti eposz régóta vitatott kérdéséhez, illetve a magyar műlt-szemlélet fiktív konstrukcióihoz. Magát a kötetet Csengery Antal (neves publicista, liberális politikus) 1857-ben adta ajándékba Aranyknak, azt remélve, hogy a könyv inspiráló hatással lesz a költőre, és talán írni fog róla Budapesti Szemle című lapjának. Aranyt valóban mélyen megérintette az RKZ, s a könyv kézhezvétele után már három nappal így írt költőtársának, Tompa Mihálynak:

„Most olvastam a Riedl prágai tanár által fordított cseh költeményeket. Erőteljes néppoésis maradványai a messzehajdanból. Csak nekünk nincs semmink! Mythológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell – különben űr és pusztaság.”¹⁹

Aranyt régóta izgatta a magyar őseposz kérdése, mert szilárd meggyőződése volt, hogy a megalkotandó nemzeti eposznak – amely szerinte az új irodalom egyik központi feladata – valamilyen már meglévő népeposzra vagy mondára kell épülnie. Egyik levelében leszögezi: „Én pedig az eposzt *mondára*, a nép tudatában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, amit én *eposzi hitelnek* nevezek.”²⁰

¹⁸ Richard PRAŽÁK: „A magyarok s a cseh irodalom 1849–1867 között”. In: *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. (Szerk.: Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László) Budapest: Akadémiai, 1965: 216.

¹⁹ *Arany János Összes Művei*, X. kötet. (Szerk.: Keresztury Dezső) Budapest: Akadémiai, 1962: 608–609.

²⁰ Uo.: 609.

Visszatérve Riedl Szende prágai tevékenységére, az 1850-es évek második felében kiterjedt kapcsolati hálózatot épített ki, amely megalapozta intenzív közvetítői tevékenységét a cseh és a magyar irodalmi és tudományos élet között. Ennek legfőbb színtere a *Kritische Blätter für Literatur und Kunst* (KB) című hetilap volt, amely egy éven át, 1857 őszétől 1858 őszéig jelent meg, s a nemzetek feletti Ausztria irodalmi és kritikai orgánumának tekintette magát. A második évfolyam 21. számától Ignác Jan Hanuš, ismert cseh filozófus vette át a szerkesztést, aki valószínűleg a háttérből már az 1858-as év 9. számától irányította a lapot.²¹ Hanuš, akit hegeliánus nézetei miatt 1852-ben eltávolítottak a prágai egyetemről, az osztrák állam nemzetiségeinek kulturális közeledését tartotta szem előtt, beleértve a magyar és a szláv irodalmakat is.²² A „Kedves olvasóhoz” című programadó cikkében nyomatékosította a tudományos kritika iránti elkötelezettségét, amely kiterjed az „Ausztriai nagy császárállam poliglott irodalmára és nemzeti művészeti törekvéseire.”²³ A német nyelvhasználat mellett érvelve Hanuš a német nyelvnek „kozopolita küldetését” tulajdonít, amely az általános értelemben vett „humánus világkultúra” hordozója, s olyan közvetítő funkciót tölt be, amely a középkori latin nyelvhez hasonló, tehát nem veszélyezteteti Ausztria egyes népeinek „nemzeti tudatát”.²⁴ A lapot két oldalról érte éles támadás: míg az *Augsburger Allgemeine Zeitung* egyik levelezője „pánszlávizmussal” vádolta, addig a cseh nemzeti ellenzék azt vetette a szemére, hogy a „tisztá igazságkeresés ürügyén lejárhatja a cseh irodalmat a német publikum előtt”.²⁵

Ebben a közegben Riedl számára kifejezetten kapóra jött Hanuš programja, mert a „nemzetek feletti” célkitűzés tette lehetővé, hogy a lap magyar referense, a magyar irodalom propagátora legyen, s egyúttal maga is elkötelezett híve volt a tudományos művek kritikái értékelésének.²⁶ Számos hosszabb cikket, recenziót és

²¹ Jaromír LOUŽIL: „Kritische Blätter für Literatur und Kunst” 1857–1858. *Die Brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei*, 1991 (1/1–2), 27.

²² Zuzana URVÁLKOVÁ: „Časopis Kritische Blätter für Literatur und Kunst (1857–1858) v kontextu soudobých literárněkritických debat o realismu”. *Bohemica litteraria* 2019 (22/2), 63.

²³ Jan Ignác HANUŠ: „Dem geneigten Leser”. *Kritische Blätter für Literatur und Kunst* 1858 (2) Bd. 3/27, 2.

²⁴ Uo.

²⁵ LOUŽIL 1991: 30; 34.

²⁶ Riedlnek köszönhető a magyar irodalom és tudomány jelenléte a lapban. Hanuš „Dem geneigten Leser” című programcikkében megjegyzi: „Az új-ausztriai (Neu-Oesterreich) jelen friss kulturális életében (...) csodálatra méltó az a különösen élénk szellem és lendületes erő, amellyel a magyarok irodalmá az utóbbi időben kitűnt”. (HANUŠ 1858: 2) Ugyanebben a számban a Jegyzetek (Notizen) rovatban közölt 12 híradás közül 6 magyar vonatkozású. Ezek egyike arról tudósít, hogy több napilapban tévesen jelent meg, hogy „lapunk munkatársa, Riedl professzor” (unser Mitarbeiter Herr Prof. Riedl) fordította volna csehre a Časopis českého Musea-ban megjelent magyar verseket, mert valójában nem Riedl, hanem az ő segítségével tanítványa, Alex. Müller készítette a fordításokat. (KB 1858 (2) Bd. 3/27, 23–24) Hanuš egy másik cikkében a nyelvtudomány aktuális helyzetét tárgyalva megjegyzi: „A magyar nyelv kutatásában is a hatékony összehasonlító módszert kezdik használni Hunfalvy Pál és a prágai egyetemen tanító Riedl révén”. (Jan Ignác HANUŠ: „Rückblick auf die jüngste Literatur von und über Oesterreich”. *Kritische Blätter für Literatur und Kunst* 1858 [2] Bd. 1/10, 117)

kisebb hírt publikált a lapban, de ezek egyértelmű azonosítását megnehezíti, hogy a KB közleményeinek nagy része aláírás nélkül vagy pusztán szignóval jelent meg.²⁷ Az, hogy Riedl személyileg is közel állt Hanušhoz, jól demonstrálja a magyar filozófiai hagyományt bíráló cikke, amelyben elmaradottságot, nyelvi igénytelenséget és a Hegelről alkotott kép eltorzítását mutatja ki.²⁸ A „független kritika” („unabhängige Kritik”)²⁹ iránti igény végig kíséri Riedl egész pályáját, később ebben a szellemben kérész életű folyóiratokat indít Budapesten, köztük a KB mintájára szerkesztett *Kritikai Lapokat* (1862–1863). A prágai német hetilap anyagából kiemelhető az a cikke, amelyben a magyar irodalom német fordításait bírálva pontosan jelöli ki a legjobb kortárs magyar szerzőket (Vörösmarty, Petőfi, Jókai, Eötvös).³⁰ Egy másik cikkében finom ironiával bírálja a magyar nyelvtudományban akkor még elterjedt téveszméket, amelyek a hun–szkíta örökségre hivatkozva tagadták a magyar–finnugor nyelvrokonságot.³¹ Maga is publikált a „finnugor iskola” budapesti vezéralakja, Hunfalvy Pál *Magyar Nyelvészet* című szaklapjában, s a főszerkesztőt levelezés útján összeismertette prágai kollégájával, Martin Hattalával.³² A KB-hez való erős szellemi kötődését mutatja, hogy amikor 1858-ban kiadja az óorosz Igor-ének magyar fordítását, a kiadvány belső hátlapján a prágai német hetilapot reklámozza, kiemelve a magyar irodalom közvetítésében játszott szerepét:

„A Kritische Blätter (...) kitűnő tudósok, írók és művészek életrajzain s jellemzésén kívül a világirodalmak legnevezetesebb irányait s termékeit kimerítő értekezésekben adják elő (...) Másik fő feladatuk, a külföldi távolesőbb irodalmaknak legkitűnőbbjeit, azoknak kiváló jelenségeit és képviselőit figyelmes szemmel kísérni, s kiváltképpen az annyira érdekes s a külföldön még mindig csak részben ismeretes magyar irodalomnak teljesebb és alaposabb megismerését elősegíteni”.

Az Igor-ének magyar fordítása a nyelvész Martin Hattalával való együttműködés terméke, akivel Riedl az egyetemen ismerkedett meg. A szlovák Hattala ekkor Prá-

²⁷ URVÁLKOVÁ 2019: 63; LOUŽIL 1991: 30.

²⁸ [Riedl Szende]: „Die Philosophie in Ungarn”. *Kritische Blätter für Literatur und Kunst*, 1858 (2) 1. Bd. 14–20. – Az aláírás nélküli cikk azonosítása nem okoz nehézséget, mert Riedl további két magyar nyelvű írása foglalkozik Hegellel, s ezek több közvetlen átvételt tartalmaznak a német szövegből.

²⁹ URVÁLKOVÁ 2019: 63.

³⁰ „Die ungarisch–poetische Literatur in Deutschland”; *Kritische Blätter für Literatur und Kunst*, 1858 (2), 2/26, 306–308.

³¹ „Die Finnisten und ihre Gegner in Ungarn”. *Kritische Blätter für Literatur und Kunst*, 1857 (1), Bd. 1/8 185–188. (aláírás nélkül)

³² PRAŽÁK 1958: 52. – Mind a nyelvész Hunfalvy Pál, mind a történész és földrajztudós Hunfalvi János publikált a KB-ben; Zuzana Adamová feltételezi, hogy Riedl *Magyarische Gramatik* (Wien, 1858) című könyvét „H” szignóval Ignác Jan Hanuš vagy Hunfalvy János recenzeálta (KB 1858. III. 15), ígérve egyúttal a cikk folytatását is, amelyre a lap megszűnése miatt már nem került sor (ADAMOVI 1958: 281–282), de a szerző valójában Hunfalvy Pál, amit bizonyít a kritika magyarul megjelent változata. (HUNFALVY PÁL: „Magyarische Gramatik von Anselm Mansvet Riedl.” *Magyar Nyelvészet* 1858 [3], 466–476.)

gában tartózkodott, habilitálni készült szláv filológiából, hogy megszerezze a Čelakovský halála után üresen maradt tanszékét. Mivel úgy érezte, hogy a prágai tanárok egy része nem szívesen fogadja, levélben fordult Josef Jirečekhez, a bécsi minisztérium hivatalnokához, hogy megpályázná a magyar tanszéki állást is, de végül letett erről.³³ Amikor Hattala nagy jegyzetapparátussal kiadta az Igor-ének cseh fordítását,³⁴ párhuzamosan közölve az orosz szöveget is, Riedl előbb lelkes ismertetést közölt róla,³⁵ majd még ugyanabban az évben kiadta a mű magyar fordítását is.³⁶ Riedl a cseh szöveget vette alapul, s nyilvánvaló, hogy Hattala, aki jól tudott magyarul, közreműködött a fordításban is. A magyar russisztika már több évtizede tisztázta, hogy Riedl nem csupán Hattala jegyzeteit használta fel, hanem a fordítói hibáit is átvette.³⁷

Riedl cikke a KB 1857. december 16-i számában jelent meg, így feltehető, hogy Hattala fordítása már ebben az évben forgalomba került. A recenziens kiemeli, hogy az orosz költészet „legrégibbi és legkiválóbb emléke” olyan „költői elbeszélés”, amely nem csupán nyelvi, de irodalomtörténeti szempontból is „gyöngyszeme a szláv irodalomnak”.³⁸ A mű nyelvészeti jelentőségét csak a szakemberek képesek felmérni, itt azonban a „költői szemléletmód derengő fényében átsejlenek (...) egy régmúlt kor erkölcei, szokásai és egész lelki élete”.³⁹ Riedl ihletett körmondatokban magasztalja a költői beszéd természetességét, amely a művet a „mélységesen átértett melabú szelid érzelmeivel tölti meg”, és „népies hangjai [volkstümliche Klänge] csodálatosan zengenek át hozzánk hét évszázadon át”.⁴⁰ A költemény tárgyának és történetsszövé-sének részletes bemutatása után Riedl arról értekezik, hogy a „lírai jellegű exkurzusoktól eltekintve” a műnek „eposz-karaktert kölcsönöz” az a tulajdonsága, hogy „Igor, a hős képezi a centrumot, amely körül a többi alak inkább alárendelt szerepet játszva csoportosul”.⁴¹ Hol rejtve, hol rejtetten a „szomorú komolyság” melankolikus hangulata uralkodik: „ellentétben a korai századokból származó más szláv költeményekkel, melyeket egytől-egyig derűs szellem hat át.”

³³ JANUŠKA – PIŠA 2018: 660–661. – Riedl ugyancsak kapcsolatban állt Josef Jirečekkel, amit az is bizonyít, hogy a prágai Národní Museum könyvtárában az RKZ magyar fordításának példánya a későbbi miniszternek van magyarul dedikálva. (SAS 1937: 56)

³⁴ Martin HATTALA (ford.): *Slovo o polku Igorevě*. Praha: B. Tempský, 1858.

³⁵ RIEDL Szende: „Russische Literatur: Слово о полку Игореве. (Gedicht vom Heereszuge Igors gegen die Polowzer)“. *Kritische Blätter für Literatur und Kunst* 1857 (1), Bd. 1/11, 264–270. (aláírás nélkül)

³⁶ RIEDL Szende (ford.): *Szózat Igor hadjáratáról a palócok ellen. (Hösköltemény az oroszok hőskorából)* Prága – Lipcse: I. L. Kober, 1858.

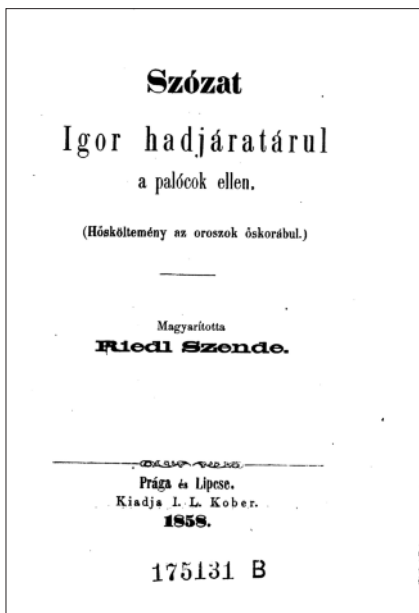
³⁷ Iglói Endre: „Az Igor-ének kezdeti fogadtatása Magyarországon”; in Gábor G. Kemény (ed.): *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest: Akadémiai 1961, I. k.: 62–63, 69–73. – Ennyiben tehát nem áll meg az a korábbi feltevés, hogy Riedl németből fordította a művet, de ez nem zárja ki, hogy német fordításokat is használt.

³⁸ RIEDL 1857: 264.

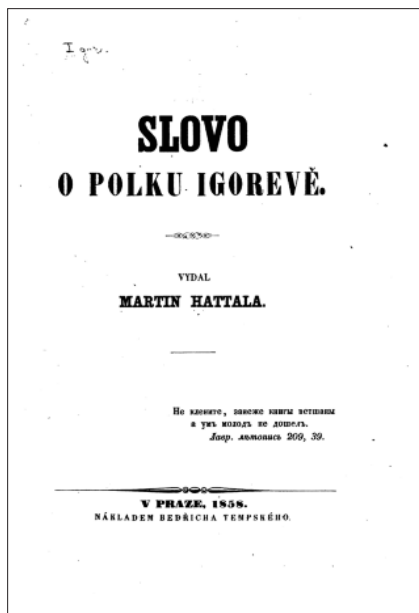
³⁹ Uo.: 265.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.: 269.

Az Igor-ének fordítása (belső címlap)

Hattala Igor-fordítása (belső címlap)

A búskomor hang az orosz föld széttagoltságából fakad: „a testvéri egység iránti kielégítetlen vágy vezeti a megkeseredett költői szívet.” Riedl végül a szláv költészet egészének „eleven képalkotását” és „természetes világszemléletét” dicséri, beleértve a jelenkor költőit is: „Ezért aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy noha az Igor költője régen eltűnt és maga a költemény sokáig ismeretlenül lappangott, a benne tükröződő szemléletmód [Anschauungen] és gondolatok mégis folyamatosan tovább éltek.”⁴² Idézi itt Mickiewicz szavait: „Ennek a költeménynek minden kifejezése újra felbukkan valamennyi lengyel és cseh költőnél, sőt az is mondható, hogy mindegyik sora mintaként [mint pretextus – BT] szolgált az újabb költőknek, még ha ők maguk erről nem is tudtak.”⁴³

Riedl fordítása szigorúan Hattala szövegét követi, aki előszavában pontosan megadja, hogy az Igor-ének mely kiadásait használta fel munkájához. Riedl ugyanakkor saját előszavával látja el a kötetét, amelyből kiderül, hogy milyen sajátos magyar szempontok vezették az általa készített kiadást: a magyar irodalmat „a külfölddel megismertetni kedves foglalatosságom, egyszersmind feladatommá tevém: tehetőségemhez képest, némely az idegen irodalmakban található, hazámban ismeretlen, s mégis némileg reánk vonatkozó tüneményeket hontársaimmal közleni.”⁴⁴ Az Igor-

⁴² Uo.: 270.

⁴³ Uo.

⁴⁴ RIEDL 1858: 6.

énekben az orosz fejedelmek a „polovec” néppel harcolnak – így nevezik őket az orosz és lengyel krónikák is –, s Riedl őket, hivatkozva egy korabeli történeti munkára⁴⁵ egy máig létező magyar néprajzi csoporttal, a „palócokkal” azonosítja. A polovecek azonban a latin nyelvű krónikákban a comanus, cumanus néven ismertek – egy török nyelvcsaládba tartozó kipcák népről van szó –, akiknek egy része a XIII. században valóban a magyar Alföldön telepedett le és magyarul „kunoknak” nevezik őket. A „palóc” néprajzi csoportnak semmi köze hozzájuk, ők a szlovák–magyar nyelvhatáron – ma részben Szlovákiában – élnek, s egy XVIII. századi gúnynévről van szó, amellyel a „szlovák lakosság a vele közös településeken élő magyarokat illette.”⁴⁶ Mindebből kiderül, hogy maga Riedl is fogékony volt a romantikus nacionalizmus ihlette téves etnikai eredetmondákra.⁴⁷

Riedl fordítása 12 részre tagolt, alcímek nélküli prózai szöveget tartalmaz. Hatlatától eltér annyiban, hogy már az előszóban összefoglalja az egyes részek tartalmát, és sokkal szűkebb jegyzetapparátust illeszt a könyve végére, mint szlovák kollégája. Riedl túlzásba vitt archaikus nyelvi alakokat használ, amelyek idegenek a népnyelvtől; néhány részlete ritmikus és dallamos, de mégis elmarad a ritmikus próza zengésétől: „egészében véve hüen adja vissza a cseh szöveget, átveszi Hattala sikerült megoldásait s megismétli hibáit.”⁴⁸

A *KB* megszűnése után Riedl nem vesztí az aktivitásából; 1860-ban új vállalkozásba kezd, *Irodalmi lapok* címen egyszemélyes magyar folyóiratot indít Prágában, amelynek két száma jelenik meg. A második számban, egy Hegellel foglalkozó esszé után, nagyívű tanulmányt szentel az 1850 és 1860 közötti cseh irodalmi fejlődésnek.⁴⁹ Cikkének nyitó gondolata, hogy a cseh irodalomról csak akkor alkotunk helyes ítéletet, ha a szláv irodalmak kontextusában szemléljük:

„A szláv fajhoz tartozó népek különböző éghajlati, társadalmi és politikai viszonyok befolyása alatt fejlődvén, szellemi sajátságaikra nézve a legnagyobb különbözőséget mutatják, szintúgy különböznek ezek irodalmi is. De ha azokat nem egyenként, hanem oly állásponton nézzük, mely az összes szláv faj szellemi működésének áttekintését engedi, a félszegség elenyészik, s az egyes irodalmak, mint egy nagyobb létező egésznek a tagjai tűnnek föl, melyeket öntudatlanul is ugyanazon szellem éltet. A cseh, szerb, lengyel és orosz irodalmaknak (...) egy és közös a céljuk, t. i. a szláv faj nemzeti művelése. (...) Együttvéve egy nagyszerű összhangzatos világot képeznek, mely azonban rögtön elveszti varázsát, ha annak csak egyes részleteit emeljük ki.”⁵⁰

⁴⁵ JERNEY JÁNOS: *A palóc nemzet és palóc krónika*. Pest: Landerer és Heckenast, 1855.

⁴⁶ IGLÓI 1961: 58

⁴⁷ Hattala a maga előszavában is utal a polovec–kun és polovec–palóc azonosításra, de nem foglal állást a kérdésben. Feltételezhető, hogy már a cseh fordítás idején is konzultált Riedlrel. (HATTALA 1858: VI.)

⁴⁸ IGLÓI 1961: 66–67, 74.

⁴⁹ RIEDL Szende: „A cseh irodalom fejlődése az utolsó évtizedben”; *Irodalmi Lapok* 1860 (1), 2: 57–65

⁵⁰ Uo.: 57–58.

Mindez meglepő egy magyar szerző tollából, aki elfogadni látszik a szláv összetartozás eszméjét, amelyet saját hazájában ellenszenv, sőt gyanakvó félelem kísér. Látszik, hogy Riedl nem csak kitűnően tájékozott az adott témában, hanem hatott rá a prágai környezete, amelyhez maga is empatikusan fordul. A megismerés öröme esetenként túlzásokra ragadtatja véleményét, de a tekintete hűvösen realisztikus:

„A cseh irodalom minden egyéb testvérei közt legelőbb fejlődött ki, de jelenleg inkább csak gondolkodik, mint költ. (...) A cseh nép, bár a régi pogány időkől fogva mind a mai napig a német elem túlnyomó befolyásának van kitéve, mégis szakadatlan bírt költőkkel, mint azt az elhírhedett «königinhofi kézirat» tanúsítja. Ezen ósrégi emlékek, bár csak csonkult költészeti töredékekből állanak, mégis olly érett költői erőre mutatnak, mely csodálatunkat méltán megérdemli. Azt hihetnénk, hogy a cseh irodalomnak nem is volt gyermekora, ha nem tudnánk, hogy azt sokkal hamarabb élte túl, mint a többi európai irodalmak. (...) Azóta a többi szláv népeket költészetre és gondolkozásra tanítja, de maga jelenleg már alig bír költőkkel. A csehek természetüknél fogva különös előszeretettel viseltetnek a tudományos nyomozás, a komolyabb és fárasztó munkálatok alapján létrehozott elmeszülemények iránt, amiért is náluk már régóta a hitszónokok, bölcsészek, történetírók, nyelvészek (...) nagyobb tiszteletben részesülnek, mint a költők. (...) Ezen időkől fogva a csehek irodalmukat leginkább csak az észlelés, a gondolkozás terén iparkodtak fejleszteni. Hus óta mind mai napig munkálkodásuk célját a tudomány képezte. A cseh irodalom az egyetemes szláv irodalomnak feje”.⁵¹

Látható, hogy Riedl Prágában magáévá tette azt a valóságalkító diszkurzív nyelvet, amely a szláv népek nemzeti imagológiáját értelmezve a romantikus nacionalizmus kulturális ajánlatát reprezentálja. Öntudatos magyarként belehelyezkedett a prágai cseh közeg kollektív képzeletvilágába – ezért értekező prózája is „kulturális fordítás”. Miután a szerb, az orosz és a lengyel irodalom karakterét is szemléletesen felvázolja, érzékelteti a szláv „irodalmi kölcsönösség” további implikációit:

„A szláv népfaj azon korszakot még nem érte el, mely Németországban már évszázadok előtt bekövetkezett, ahol az egymástól különböző nyelvjárások fellett álló irodalmi nyelv egysége olyan hatalmas emeltyűje a nemzeti életnek, irodalomnak, tudománynak; de hasonló cél utáni törekvés a szláv népeknél is az újabb időben félreismerhetetlen. A cseh elmélkedik, az orosz küzd, a lengyel sóhajtozik, a szerb lánog, s mégis egy szellem lengi át a szláv faj négy

⁵¹ Uo.: 58–59.

⁵² Uo.: 60. – Cikkének ezt a részét később Riedl újraközölte a KB mintáját követő pesti kritikai folyóiratában is. (RIEDL Szende: „A szláv irodalmak”; *Kritikai Lapok* 1862 (1) 10: 240–243.)

ágát, s ezen jelenleg már öntudatos szellem az, melyben a szláv írók hite és reménye szerint ezen népek világtörténeti szebb jövőjének csírája rejlik”.

Ugyanakkor Riedl nyitott kérdésnek véli a szláv irodalmi kölcsönösség politikai beteljesülését: „Fog-e valósulni ezen eszme, s az abból eredő mindenféle színezetű remények, ki mondhatja azt meg?”⁵³ Úgy ítéli meg, hogy az egy államban élő, de teljesen különböző nyelvet beszélő népeket szorosabban köti össze a több évszázados történeti fejlődés, a közös anyagi és erkölcsi érdek, valamint a szokások és politikai intézmények, mint az egy törzsből eredő, de mégis eltérő nyelvet beszélő szláv népeket. Minden szláv szimpátiája mellett – mai kifejezéssel élve – Riedl a politikai nemzet fogalmát erősebb integrációs tényezőnek gondolta, mint a nyelvi-etnikai rokonságot. Valószínű, hogy a felső-magyarországi három nyelvű városi közegekből származó Riedl politikai gondolkodásában megvolt még a *natio hungarica* területi elvű patriotizmusának öröksége, amelyben nem feszült ellentét a magyar öntudat és a szláv népek emancipációs törekvése között. Erről tanúskodik a Magyarismus és szlavismus című cikke, amelyben a *Posel z Prahy* azonos című írását ismertet.⁵⁴ „Kézzelfogható okokból – írja – a mostani körülmények között legkevésbé sem lehet előttünk közömbös az, hogy mit tartanak rólunk szláv ajkú honfitársaink és legközelebbi szomszédaink, s hogyan fogják fel saját viszonyukat nemzetünkhöz”.⁵⁵ A cseh lap jól értesült (véltetőleg szlovák) szerzője részletesen bemutatja, hogy az 1848 előtti harminc évben Magyarország (Uhry) lakói rohamosan elmagyarosodtak, s ez a tendencia változatlanul folytatódik: „A magyar elem olyan hatalmasan terjeszkedik, hogy körében minden mást elnyelni fenyeget”.⁵⁶ A cseh cikk megállapítja, hogy a „pánszlávizmus rémétől” tartó magyarok sikerét a nemzeti büszkeség, illetve a haza és a szabadság iránti szeretet hajtja előre, de Riedl nem idézi azt a szövegrészt, amely hosszan sorolja a szlovákok nyelvhasználati sérelmeit.⁵⁷ Ennyiben világos, hogy Riedl óvatosan jár el, hogy közvetítő tevékenységét ne zavarják meg a kényes kérdések, de az is érzékelhető a szövegből, hogy a felföldi szerző eredendő „hungarus patriotizmusa” immár eltolódott a magyar közfelfogást uraló nyelvi nemzetfelfogás irányába. Szerinte a magyarok nacionalista egyoldalúságát a cseh cikkíró bizonyos fokú megértéssel szemléli:

„Hogy ezen tulajdonságok gyakran a magyart túlzottá, s más nemzetek iránt igazságtalanná is tették, igen természetesnek találja a cikkíró, mondván, hogy »ez másképp nem is lehet oly nemzetnél, mely négy millióból áll, nyelvét palladiumnak tekinti, és sehol nem talál rokonokra, akikre támaszkodhatnak«. Továbbá a régi időkre visszaemlékezve a néhai Tudományos Gyűjtemény több

⁵³ Uo.: 58–59.

⁵⁴ ANONYM: „Mađarismus a Slavismus”. *Posel z Prahy* 1860 (4) 4: 150–157.

⁵⁵ RIEDL Szende: „Magyarismus és szlavismus”. *Irodalmi Lapok* 1860 (1) 2: 83–84.

⁵⁶ Uo.; ANONYM 1860: 151.

⁵⁷ ANONYM 1860: 152–153.

helyét idézi, melyekből a magyaroknak a szlávok iránti egykori sértő megvetése tetszik ki”.⁵⁸

A *Posel z Prahy* cikke azzal fejeződik be, hogy Ausztria minden népének, különösen a magyaroknak és a szlovákoknak a hosszú viszálykodás után el kell ismerniük, hogy a „ketté szakadt ház összedől” (*dům rozdvojený padá*), s baráti jobbot kellene nyújtaniuk egymásnak.⁵⁹ Riedl – talán óvatosságból – nem idézi a nemzeti „egyenlőség” nyomatékos szlovák követelését, s azzal a magyar dalszöveggel zárja ismeretetését, amely a cseh szövegben is magyarul olvasható: „a mi szép országunkban békeességben csendességben, élélhessen mind a magyar, mind a német, mind a tót”.⁶⁰

1860 őszén Riedl nem tért vissza Prágába, mert az egyetem megtagadta tőle fizetésének magasabb osztályba sorolását, amelyre a családos tanárnak szüksége volt a megélhetéshez. Előbb betegszabadságot kért, majd gimnáziumi állást vállalt egy pesti gimnáziumban, ezért 1861 ősztől szüneteltették prágai fizetését, majd 1862 tavaszán megszüntették az állását.⁶¹ A *Kritische Blätter* mintájára 1862-ben Pesten megindította a *Kritikai Lapok* című folyóiratát, amely érdeklődés hiányában megbukott a következő évben. Korai halála előtt nyelvészeti cikkeket írt, tanári állást kapott a pesti egyetem germanisztikai tanszékén. Pályájának fénykora prágai éveire esik, amikor egyszemélyes „fordítói műhelyt” hozott létre a szláv költői epika transzkulturális közvetítésével kísérletezve.

Riedl Szende korai halála szorosan összefügg azzal, hogy nem tudott jól beilleszkedni az 1860-as évek pest-budai közéletébe. Már 1855-től levelező tagja volt ugyan a Magyar Tudományos Akadémiának, de csak megkésve és vontatottan kapta meg 1865-ben a pesti egyetem germanisztikai katedráját. Kritikai szellemű irodalmi és közéleti lapjai (*Kritikai Lapok*, *Kalauz*, *Uj Korszak* stb.) rendre megbuktak, élete végéig fizetnie kellett nyomdai tartozásait. Irodalmi eszméit, amelyben a tudományos alapozású kritikai gondolkodás központi szerepet játszott, a Gyulai Pál vezette uralkodó „népnemzeti” irányzat éles elutasítással fogadta.⁶² „Az utolsó években – írja az egyik nekrológ – a testtel együtt lassanként megtört a szellem is; humora szarkazmussá mérgesedett el, optimizmusa a legsötétebb pesszimizmusba ment át,

⁵⁸ RIEDL 1860: 84.

⁵⁹ ANONYM 1860: 157; RIEDL 1860: 84.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Januška – Píša 2018: 664–668. – A korábbi szakirodalomban az a feltevés élt, hogy a „bécsi hatóságok közbelépésére, erőszakosan távolították el” a prágai egyetemről. (PRAŽÁK 1965: 141) Richard Pražák idézi Hanka Riedlnek írt levelét, ami ezt látszott igazolni: „Vaše Blahorodí! Poněvadž ste Rukopis kralodvorský, píšu Vám česky. Velmi jest mi lito, že Vás neštěti takové potkalo. Jsou to nyní špatné časy a proti takovým není žádná pomoci, člověk se musí na vše odhodlati a všemu vyhověti!” (UO.)

⁶² Lásd erről részletesen: KEMÉNY G. 1977: 87–99.

előtt megtört. A könnyelműséggel határos szívjósága, irodalmi vállalatának sikertelensége, testi ereje és egészségének folytonos hanyatlása, a jobb sorsra érdemes férfit lenyűgözték, míg a jóltevő halál sokat zaklatott életének okt. 17-én véget nem vetett”.⁶⁴

Riedl Szende szellemi öröksége sok vonatkozásban tovább élt egyetlen fia, Riedl Frigyes életművében, aki a századvég legnevesebb irodalomtudósa lett. Sas Andor idézte fel Riedl Szendéről írt könyvében, hogy apa és fia között a „lelki affinitás” kiterjedt az irodalommal kapcsolatos elvi felfogásukra is, vagyis a kritikai szellemre és a magyar irodalom európai beágyazottságára: „...Riedl Frigyes legszebb írásának egyike épp »A magyar irodalom fő irányai« címet viseli. Aligha véletlen, hogy Riedl 1897-ben megjelent tanulmányának címét apjának 1858-ból származó prágai soraiban szószerint megtaláljuk”.⁶⁵

Apa és fia között ennél fájdalmasabb lelki kapcsolatra utal Németh G. Béla a magyar irodalomtudományi pozitívizmusról írt monográfiájában. A Riedl Frigyesről szóló fejezetben szerepelnek az alábbi passzusok:

„Tanítványai rajongással szólnak róla máig. De többnyire már egy legendát szönek tovább. Kevés magyar tanárt vett körül több tanítványi lelkesedés. (...) Maradtak azonban dokumentumok, amelyek másnak, *másnak* is [kiemelés az eredetiben – BT] mutatják. Egyensúly nélküli, kettős léleknek, aki gyermekien naiv lelkességéből, Szent Ferenc-i derűjéből, ember- és világszeretetéből minduntalan nehéz mélabúba váltott át. (...) S közvetlen emberi kapcsolataiban is erős kettősségek mutatkoztak. Azt mondják, bálványozásig szerette anyját. Utolsó kívánsága mégis az volt, hogy ne anyja családjának sírboltjába, hanem apja mellé tegyék le végső nyugovóra. Apja mellé, az iszákosságban elhullt, megvetett ember mellé, akit anyjának családja temetkezési helyére sem engedett be. Tizenhét éves volt, amikor elvesztette apját; már sérthette hát az a tünető hallgatás, amely apja emlékét rögtön körülzárta. Anyja ugyan szerette férjét, de a szlovákságból a németen át a magyarságba átlépő Szumrák család friss úriságának öntudata nem viselhette el a bélyeges ember emlékét”.⁶⁶

Ennyiben Riedl Szende ragyogó prágai teljesítményének felidézése jóvátételként is szolgál.

*Berkes Tamás,
az MTA doktora*

⁶⁴ DR. CS. K. 1873: 526.

⁶⁵ SAS 1937: 41–44.

⁶⁶ NÉMETH G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában.* Budapest: Akadémiai, 1981: 328.

Impresszum

Megjelent a Bohemia folyóirat 2023/2024. évf. 1–4. összevont számának mellékleteként a Cseh Köztársaság Külügyminisztériumának támogatásával.

Kiadja: Bohemia Baráti Kör

Felelős kiadó: Szabó Gábor, Zachár Ottó

Szerző: Berkes Tamás

Szerkesztő: Molnár Éva

Korrektor: Takács Ilona

Tördelés és nyomdai előkészítés: Tandem Stúdió

ISSN 1219-0500

Nyomda: EPC Nyomda

Bohemia
PŘÁTELSKÝ KRUH • BARÁTI KÖR

Impressum

Příloha časopisu Bohemia / 1–4. 2023/2024 vyšla s využitím
dotace MZV České republiky

Vydává: Přátelský kruh Bohemia

Odpovědný vydavatel: Gábor Szabó, Ottó Zachár

Autor: Berkes Tamás

Redaktorka: Eva Molnárová

Korektorka: Ilona Takács

Příprava pro tisk: Tandem Stúdió

ISSN 1219-0500

Vytištěno v tiskárně EPC s. r. o.

Copyright © Berkes Tamás, 2024